

BONDENS GÅRD - Byggnader och byggnadssätt

Bebyggelsens utformning har som så många andra kulturföreteelser ett nära samband med bygdens näringar och sociala utveckling. Byn och de former av bebyggelse, som ger byn dess karaktär, utgör oersättliga delar i en bygds historia. Många byar ligger på samma plats där de första bosättarna slog sig ner för kanske tusen år sedan. Åtskilligt finns kvar i byar med gårdar och byggnader, som är av stort kulturhistoriskt intresse - länkar som binder samman den nuvarande bygden med forna tider och äldre släktleder. Många gårdar har ägts och brukats av samma släkt i hundratals år.

I äldre hustyper kan man fortfarande spåra en utveckling, som började i tidig medeltid och varade till 1800-talets mitt då betydande förändringar i byggnadernas utformning sker. Under 1860- och 1870-talen börjar en tid, som bjuder på nya former. Under 1890-talet kommer "snickarglädjen" med tinnar och lövsågade verandor. Efter första världskriget med början på 1930-talet kommer funktionalismen (funkisstilen). Efter andra världskriget uppstod ett spirande hopp om att man var på återgång till äldre hustyper. Emellertid grusades dessa förhoppningar av trähusfabrikanternas med läckra huskataloger beväpnade husagenter, som med sin vältalighet övertalade inte enbart husköpare utan också aningslösa byggnadsnämnder att tillåta uppmontering av hus av för bygden helt främmande utformning.

Från 1800-talets laga skiften har vi en hel del uttömmande beskrivningar på böndernas byggnader. I de värderingsinstrument, som upprättades i samband med utredningar om ifrågasatta utflyttningar av gårdar till nya tomtplatser, finns många gårdar beskrivna. Många av dessa byggnader finns fortfarande kvar antingen på den gamla tomtplatsen eller på de tomter dessa utflyttats till och de flesta bebos fortfarande.

Johan Portin beskriver bondens gård på slutet av 1700-talet enligt följande:

Bonings- och förrådshus, vilka under senare åren uppförts, äro till formen annorlunda, än de äldre husen. Dessa voro oftast ett enda rökhus försedda med skottgluggar. Nu uppföres de på hög stenfot, rymliga och höga, förses med tre par två alnar höga fönsterluffer, kakelugn av största sort, murat på särskilt sätt med en ugn som rymmer 10 à 15 kakor bröd. Bagarestugan mitt emot har under ett och sammatak tvenne kamrar med eldstäder åtminstone i den ena. Sommartiden vistas man i dessa. Det enda fel som begås i byggnadssättet är bristen på varmknutar, varför rummen i regel är dragiga. Flygelbyggnaderna bestå av loft med i regel fem rum utom portgången. Detta vetter alltid mot vattendragen, där så göra låter. Den andra består av en eller tvenne smärre stugor för främmande, samt i övrigt av fähuset med foderladan och kåtan. Alla dessa stå på samma tomt som pörtbyggningen, ty här sparas på jorden. Brunnen välves med trä, sällan med sten och anlägges på tomten så nära som möjligt. På något avstånd är stolpeboden ganska högt byggd med 2 à 3 särskilda golv eller bottnar. Riabyggnaden utgöres av ett enda rum, ej högre än som fordras för torkning av kornskörden. Den står bredvid hässjorna, vari grödan torkas.

Möblerna bestå av ett bord med någon stol och långbänkar, soffa eller säng blott för gifta. De ogifta får nöjas på golv med sönderlagt hö, en renhud, en kudde och ett täcke. Pärter begagnas allmänt, få nännas bränna ljus annars än när ståndspersoner taga nattkvarter hos dem. I senare tid ha en stor del försett sig med vägg- eller fickur. Omkring år 1780 fanns väggur blott vid Kengis och Svansteins bruk, hos ståndspersoner och några få bondgårdar. Källare nyttja få, utom kalkkällare under somrarna för mjölken. Rovor och potatis, vilka ej äro allmänna, förvaras i grop under golv.

Uti övre bygden och avlägsna skogsbyar bebos ännu de vanliga rökporten med öppen mur och skottgluggar. I främmandestugan, vilka där ej äro så allmänna, finns spis mest av gråsten, dock utan spjäll. Skorstenen täckes för värmens bevarande med ett bräde ovan taket.

Hellant, Anders. Tankar, huruvida byggnadssättet hos de fattige i Wester- och Österbotten kan förorsaka vissa sjukdomar. Ur Kungl Vetenskapsacademiens handlingar år 1774.

"Vid Rötfebern har jag anmärkt, at de som bor i Stugor med större fönster uti, hvarest eldas i Spis och Kakelugn, sällan angripas av Röt-febern; men fattigare folk, som bor i Pörtren, äfven som Finska Bonde-folket, äro de som först sjukna.

Uti alla sådana Pörtren i Staden äro rök-ugnar, och ganska små glas-fönster; men på landet äro små gluggar, i stället för fönster, på alla väggar, med skottlucka före, at öppnas och tillslutas, alt som man vill hafva mera eller mindre varmt eller kallt, mörkt eller ljust om dagen. Under det at ugnen eldas om morgonen, är det mest frys-kallt inne i rummet, ty dörr, gluggar och ett hål i taket öppnas, til att utdraga röken. Mot Middags-tiden, då rök och os hunnit utgå, tilslutas öppningarna, och värmen begynner tiltaga, så at det där emot aftonen blir så hett inne, som i det varmaste Finnpörte, Varandes Thermometern, midt på väggen i Pörtet, hela 20 graderna öfver frys-puncten, stundom mera. Men man må ej tro, at denna värmen är jämn i hela rummet, ty en Thermometer, lagd på golfvet, visar is-kallt, men upphängd under taket, går upp mot 30 grader och mera, när han midt på väggen står vid 15 til 20 grader. När natten kommer, tilslutas alla gluggar. Det meste folket ligger på kalla golfvet, med litet halm eller hö under, och ett tunnt täcke på sig: en och annan kan hafva en liten Fårskinnsfäll at lägga på sig.

När Bonde-barnen och Tjenste-folket, i synnerhet Pigorna, som alltid ligga närmast dörren, sitta det mäste om dagen i ett starkt drag, imellan en 20 til 30 graders köld utom väggen och öppna gluggen, samt en 15 til 20 graders värme inne, och om natten föga betäckte, på ett nästen is-kallt golf, hvad bergfast hälsa fordras icke då, til at tåla en så stark luftens ändring, och til at uthärda den känning kroppen på kort tid häraf får.

Pörtren äro mästadels stora rum, af 10, 15 til 18 alnars längd, och 10, 12 til 15 alnars bredd, och således af 150, 200 till 220 qvadrat alnars areal innehåll, uppförda av gröfsta Timmer, väl mosade och til 5, 7 å 9 alnar höga inuti från taket til golvet. Sällan har de blifvit uppsatte på stenfot, förrän nu i senare

tider, utan hafva liksom legat på sjelfva marken, för at blifva så mycket tätare och varmare, med Mullbänkar inom, och stundom jämväl utom, väggen. Golfven äro gemenligen glesa, och som besynnerligt är, blifver mullen, til fyllnad på mellantaken, ofta uppgräfd under golfvet, och derunder blir således en djup grop, såsom en källare, hvilken ofta lämnas tom, men stundom fylles med spån och boss. Häraf händer då, at snön, som smälter af tak och väggar kring huset, drager sig tillika med fuktigheten utur marken in uti gropen, ligger där och rötter spån-bosset: Grund- och dynstockarne, som röra jorden, börja ruttna inom några få år; och all den rötan täppes om nätterna inne i rummet. En som är ovan vid Pört-värmen, märker strax en ond lukt deraf, fast Inbyggarne, som dervid äro vane, ej akta derom.

Måne icke detta rötan och röt-ången kan angripa kropparna, och vara orsaken, at Pört-folket, åtminstone här i Staden, äro för eller mera angrepne af Röt-febern, än de som bo i Stugor och hus, satta up från marken på Stenfot, med större Fönster och mera väder-växling af renare luft."

Abr Abr:son Hülphers Resa genom Norrland 1758:

"Bönderne hafwa särskilte hus, där de brygga eller koka wattnet åt boskapen. Detta är bygt något högre än de andre byggnaderne med afsättning på taket, dock utan någon skorsten utan allenast en flögstång på taket och har på gafwelväggen nästan sådant utseende: Mit på golfwet härinne är järngrytan inmurad. Röken måste här äfwen leta sig ut genom taket, däret betäckningen inte hindrar des utgående."